

ПРАВОВА СУТНІСТЬ КРИМІНАЛЬНО–ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ

Україна з прийняттям нової Конституції поступово переходить до демократичного суспільства, будує правову державу. Р. Дарендорф зазначав, що політика свободи – це політика існування конфліктів. Але необхідно шукати шляхи зниження їх негативних наслідків, якщо вони виникли внаслідок боротьби протилежностей у фазі їх межових суб'єктивних загострень. Лише в суспільстві, де панує авторитарний режим, владні структури придушують конфлікт, а це призводить або до девіантних форм поведінки, або до апатії [1, с.6].

Наш інтерес до кримінально–процесуального конфлікту полягає в об'єктивній потребі дослідження цього явища тому, що хоча проблема конфліктів розроблялась, але не щодо кримінально–процесуального конфлікту. Кримінально–процесуальне законодавство не дає визначення кримінально–процесуального конфлікту, не пропонує тих процесуальних засобів, якими б цей конфлікт можна вирішити, хоча визначення їх є важливим для кримінального процесу, оскільки правильне розуміння суті кримінально–процесуального конфлікту має велике теоретичне та практичне значення.

Прямбулою виникнення кримінально–процесуального конфлікту є кримінально–правовий конфлікт. Але, на думку деяких вчених, кримінально–процесуальний конфлікт представляє собою етап розвитку кримінально–правового конфлікту. Так, Р.С. Белкін зазначив, що в основі кожного злочину покладений конфлікт правопорушника з законом, з інтересом суспільства і держави. Відновлення порушеного права починається з розкриття і розслідування злочину, в ході якого конфлікт з законом може набувати форму конфлікту зі слідчим – особою, яка покликана встановити істину [2, с.80]. О.Я. Баєв також зазначав, що різновидом, формою кримінально–правового конфлікту є втілення його в кримінально–процесуальні відносини, що виникають між державою та особою, яка вчинила злочин [3, с. 57]. Однак не можна погодитись з таким твердженням. На нашу думку, кримінально–правовий конфлікт лише підґрунтя для виникнення і розвитку кримінально–процесуального конфлікту. Тому кримінально–процесуальний конфлікт повинен стати самостійним об'єктом, напрямом вивчення та дослідження і не може вважатись одним з етапів розвитку кримінально–правового конфлікту. В.М. Кудрячев свого часу досить правильно наводить приклади відмінностей, що існують між кримінальним та кримінально–процесуальним конфліктами:

- сферою кримінального–правового конфлікту можуть бути найрізноманітніші соціальні відносини, що охороняються кримінальним законом. Кримінально–процесуальні конфлікти виникають, розвиваються та вирішуються у сфері кримінального судочинства;
- різна юридична природа цих конфліктів. Кримінальний конфлікт – завжди злочин, порушення кримінального закону. Процесуальний же кон-

флікт у багатьох випадках представляє собою порушення однією з сторін процесуального закону, що шкодить інтересам та меті іншої сторони;

– фактичний зміст кримінального конфлікту складає дія або бездія злочинця, а іноді також дії у відповідь потерпілого або інших осіб (необхідна оборона, крайня необхідність). Кримінально–процесуальний конфлікт за своїм фактичним змістом складається з дій, рішень дозволених або заборонених кримінально–процесуальним законом;

– кримінальний та кримінально–процесуальний конфлікти відрізняються по складу учасників. У кримінальному конфлікті сторонами є злочинець та носій охоронюваних кримінальним законом соціальних цінностей, порушених або поставлених під загрозу порушення злочинцем: особистість, організація, суспільство, держава. Роль арбітра, який вирішує цей конфлікт належить суду, який констатує наявність злочину, призначає покарання винному або звільняє його від покарання. В процесуальний же конфлікт вступають обвинувач та обвинувачений, захисник, потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач, їх представники та інші учасники процесу. Роль арбітрів у цих конфліктах належить органам та представникам влади, відповідальним за провадження по справі у даній стадії або наділених правом розглядати скарги на їх дії: слідчому, прокурору, судді, суду;

– суттєва різниця пов'язана з часовим параметром. Кримінальний конфлікт – в тому, що стосується діяння, – на момент порушення кримінальної справи, як правило, стосується минулого і тому необоротний. Процесуальний конфлікт стосується як минулого (наприклад, порушення обвинуваченим обов'язку з'являтися по виклику та повідомляти про зміну місця проживання), так і теперішнього часу (наприклад, ухилення обвинуваченого від явки по виклику, якщо невідомо місце його перебування) [10, с.169–170].

Але необхідно зазначити, що роль арбітрів, які розглядають та вирішують кримінально–процесуальні конфлікти належить не лише слідчому, прокурору, судді, суду, а, на нашу думку, й начальнику слідчого підрозділу, органу дізнання та дізнавачу. У кримінально–процесуальних відносинах арбітри завжди чітко визначені. Арбітри, користуючись своїм авторитетом, мають право розібратись в причинах та обставинах конфлікту, намагатись запобігти, розв'язати конфлікт.

Вперше кримінально–процесуальний конфлікт визначив В.М. Кудрявцев як переслідування не співпадаючих, часто протилежних цілей, учасниками судочинства, які вступають у зіткнення, у протиборство, використовуючи при цьому свої права і здійснюючи обов'язки, що встановлені кримінально–процесуальним законом [4, с. 166]. Дане поняття, на нашу думку, несе деякі неточності, оскільки кримінально–процесуальний конфлікт розглядається як виникнення протилежних цілей у суб'єктів кримінально–процесуальної діяльності при реалізації ними своїх прав і здійсненні обов'язків, які передбачені у законі, але все ж таки, ми вважаємо, що конфлікт у кримінальному процесі переважно виникає через недотримання суб'єктами своїх обов'язків, перевищення прав, які передбачені законом.

Отже, кримінально–процесуальний конфлікт дуже складне явище, а тому його основою завжди є протиборство між суб'єктами кримінально–

процесуальної діяльності. Перші ознаки конфлікту виявляються тоді, коли одна сторона починає протидіяти іншій, а інша не бариться з діями у відповідь.

Ми вважаємо, що кримінально–процесуальний конфлікт – це завжди дія (бездіяльність) з одного боку та контрдія – з іншого. Дія, на нашу думку, це реалізація намірів особи, яка провадить розслідування для всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи і разом з тим подолання опору, якщо такий існує, з боку зацікавленої у справі особи. Бездіяльність – невиконання особою, яка провадить розслідування, передбачених законом обов'язків, що призводить до помилок, тяганини при розслідуванні. Контрдія – це дії з боку зацікавленої особи, які спрямовані на те, щоб перешкодити особі, яка провадить розслідування, досягнути мети розслідування.

Конфлікт при подальшому його розвитку виявляється в протидії (протиборстві), боротьбі. «Протидіяти – спрямовувати дію проти когось, чого–небудь, діяти всупереч комусь, чомусь; діяти всупереч, бути в опозиції, опиратися, чинити опір, ставати проти, протиборствувати; спрямовувати дію проти іншої дії» [13, с.822]. «Боротьба – зіткнення у свідомості людини протилежних думок, почуттів; діяльність, скерована на створення, досягнення чого–небудь [14, с.175–176].

Конфлікт виникає поетапно:

по–перше, приховано від осіб, які ведуть процес і мають владні повноваження, тобто обвинувачених, наприклад, намагається підкупити свідків, потерпілого, фальсифікує докази;

по–друге, конфлікт розкривається. Сторони усвідомлюють протидію один одному і кожна з них намагається розв'язати конфлікт на свою користь. При цьому не важко помітити, що зовнішні дії протиборствующої слідчому сторони змінюються залежно від часу, місця провадження слідчих дій. Тому конфлікт ускладнює провадження слідчих дій.

В основі кримінально–процесуального конфлікту завжди полягають суперечні позиції суб'єктів процесу щодо якого–небудь питання, розбіжність інтересів, а також при з'ясуванні слідчим обставин, що підлягають доказуванню по кримінальній справі. Тому, на нашу думку, необхідно виділити критерії конфлікту:

по–перше, протидія між конфліктуєчими сторонами;
по–друге, імітація міркувань одного супротивника іншим;
по–третє, мобільність та маніпулювання відносно конфліктуєчих сторін;
по–четверте, підвищена емоційність та взаємовплив, нетерплячість, незадоволення, недоброзичливість, низький культурний рівень.

Визначивши ці критерії, зазначимо, що успіх слідчого в досягненні істини або обвинуваченого в захисті своїх інтересів залежить від вміння мислити, володіння правовою культурою, повноти їх інформованості, тобто, з одного боку інформованість слідчого про вчинений злочин, про наміри обвинуваченого перешкодити розслідуванню, ухилитись від кримінальної відповідальності; з іншого боку інформованість обвинуваченого про те, які слідчі дії проведені по даній кримінальній справі, що слідчий знає про вчинений ним злочин.

Звертає на себе увагу і та обставина, що при виникненні конфлікту слідчий завжди обмежений професійною мораллю та повинен чітко дотримуватись закону, а його процесуальний супротивник – ні. Він ніколи не гидується ніякими засобами, щоб перешкодити слідчому встановити істину по справі та уникнути відповідальності.

На нашу думку, попередником кримінально–процесуального конфлікту є конфліктна ситуація. Як зазначив Е.А. Уткін, конфліктна ситуація – це умова виникнення конфлікту. Для її переростання у конфлікт необхідний зовнішній вплив, поштовх або інцидент [5, с. 57].

Розвиток конфліктних ситуацій можна розглядати як формування «підґрунтя» конфлікту: суперечність усвідомлена, визначені сторони, вибрані стратегії.

На нашу думку, в кримінальному процесі при виникненні конфліктної ситуації діє лише одна сторона майбутнього кримінально–процесуального конфлікту (в конфлікті ж може існувати дві, три і більше сторін). Цією стороною переважно є обвинувачений. Дана особа розуміє протиріччя, що будуть існувати між ним та слідчим і тому починає розробляти стратегію своєї майбутньої поведінки. Крім того, вона чітко знає майбутню протидію борствуючу йому сторону, оцінює її. При конфліктній ситуації ще не існує відкритого спору між сторонами, гострих суперечок, на відміну від конфлікту. При конфліктній ситуації слідчий ще не відчуває майбутньої протидії, яка йому буде чинитись при проведенні слідчих дій, тим більш, що слідчий може ще й не знати сторін, які будуть йому протидіяти.

Як правильно зазначили Т.А. Аріпов, Г.Г. Доспулов для розпізнавання протидії діяльності слідчого і згідно з цим правильного вибору тактичної лінії поведінки необхідно відрізнити конфліктну ситуацію, що створюється протидією зацікавлених осіб, від проблемної слідчої ситуації, що викликається ускладненнями, які пов'язані з пошуком каналів інформації, з виявленням і вилученням слідів, що залишені злочинцем. Маються на увазі випадки, коли підозрюваний, потерпілий вагається при відтворенні необхідних відомостей, або коли слідчий, не зважаючи на повідомлення учасників розслідування, не може виявити речі, предмети або сліди через відсутність у його розпорядженні необхідних сил, засобів і можливостей [6, с.94].

Конфліктна ситуація може існувати ще задовго до того, як почнеться протидія сторін. Одночасно з виникненням конфліктної ситуації і надалі в процесі її розвитку до конфлікту виникають і формуються конфліктні відносини, характер яких визначається причинами і змістом суперечностей, а також установкою на майбутню взаємодію. Будь–яка зміна конфліктної ситуації може призвести до припинення конфліктних взаємовідносин, але може і навпаки покласти початок конфлікту. Крім цього, конфлікт може породити нові конфліктні ситуації з новими учасниками.

На основі наших практичних досліджень ознаками конфліктної ситуації можна визначити:

– зіткнення правових та уявноправових інтересів між суб'єктами кримінально–процесуальної діяльності;

– наявність однієї не задоволеної ходом розслідування конфліктуючої сторони;

– намагання однієї з сторін отримати та надати інформацію, що перешкоджає досягненню істини в кримінальній справі (наприклад, обмова);

– проведення протиправних дій однією з сторін кримінального процесу на певних етапах розслідування кримінальної справи, з метою досягнення необхідного результату (підкуп свідків, експертів, засоби протиправного силового тиску з боку органу розслідування та інше).

Ознаками кримінально–процесуального конфлікту можна визначити:

– наявність двох або більше протиборствуючих сторін;

– постійна протидія один одному протиборствуючих сторін;

– виникнення (наявність) суперечливих відносин;

– наявність арбітра, який вирішує кримінально–процесуальний конфлікт;

– відповідність результатів врегульованого конфлікту правовим нормам.

Розглядаючи кримінально–процесуальні конфлікти, необхідно зазначити, що на сьогодні серед вчених–юристів існують розбіжності щодо права на існування поняття «конфліктного слідства». Ще за радянських часів деякі науковці вважали, що на практиці конфліктного слідства не існує і зауважували на неможливість існування даного поняття хоч би й теоретично. Так, з погляду І.Ф. Пантелєєва, на практиці непоодинокими є випадки недобросовісної поведінки осіб, які беруть участь у кримінальному процесі (обвинуваченого, свідка, потерпілого), коли їх особисті корисливі інтереси протирічать завданням кримінального судочинства. Однак від цього розслідування злочинів, процес здобуття об'єктивної істини по справі не перетворюється на «боротьбу», «конфлікт», «реальне суперництво двох сил», протидію один одному учасників справи, яка розслідується». Таке розуміння розслідування не узгоджується з сутністю та ознаками кримінального процесу. Ідея розслідування – «боротьби», «конфлікту» – неминуче породжує проникнення в кримінальний процес невластивих йому методів [7, с.223]. На думку С.Г. Любічева, це призведе до порушення прав громадян, моральних цінностей суспільства та особистості. Визначення процесу розслідування як боротьби, «протиборства двох сил» означає перетворення процесу розслідування на боротьбу з особистістю як такою [8, с.6–7].

Така думка отримала назву теорії безконфліктності на досудовому слідстві і досить слушно, на наш погляд, викликала критику з боку таких науковців, як Р.С. Белкін, В.О. Коновалова. Так, Р.С. Белкін категорично висловився щодо позиції І.Ф. Пантелєєва, підкресливши, що так і не наводячи ніяких аргументів, він «закрив» конфліктні ситуації у розслідуванні як такі, що «не погоджуються» з сутністю та ознаками процесу. Стосовно позиції С.Г. Любічева, Р.С. Белкін зазначив, що як і І.Ф. Пантелєєв, так і С.Г. Любічев некоректно користуються двозначним розумінням термінів «боротьба», «протиборство», «конфлікт», надаючи їм зовсім іншого значення і смислового навантаження [2, с.82–84].

На нашу думку, у разі протидії зацікавленими особами слідчому у розслідуванні справи, визнання досудового слідства як конфліктного не є позицією, що буде суперечити сутності та ознакам кримінального процесу.

Це також не призведе до проникнення у кримінальний процес невластивих йому методів, до порушення прав громадян, однобічного, упередженого слідства та недотримання презумпції невинуватості. Слідчий лише спрямовуватиме свої дії на усунення недобросовісної поведінки учасника процесу, на досягнення завдань кримінального процесу і мети розслідування, досягнення якої намагається перешкодити недобросовісний учасник.

За право існування теорії «конфліктного слідства» висловлювалось багато науковців. В.О. Коновалова зазначала, що наявність у процесі розслідування елементів боротьби і протидії з боку зацікавлених осіб у багатьох випадках породжує конфліктні ситуації. Виявляються конфліктні ситуації переважно в процесі провадження окремих слідчих дій – допиту, огляду місця події, обшуку, очної ставки [9, с.97]. Л.Я. Драпкін зауважував, що не зважати на об'єктивне існування конфліктних ситуацій під час розслідування, на різні форми протидії діяльності слідчого, робити вигляд, що безпосередні інтереси і мета учасників кримінального судочинства співпадають, вважається помилковим [10, с. 34]. Д.П. Котов, Г.Г. Шиханцов пропонували розглядати дане поняття як реальну суперечливість, як процесуальну і тактичну боротьбу (але не війну!) з обвинуваченим або іншими особами, тобто це явище існує в кримінальному процесі не лише на стадії попереднього розслідування, а й на інших стадіях, оскільки принцип змагальності побудований на конфлікті [1, с.26]. В.С. Кузьмічов зазначив, що аргументи прихильників теорії «безконфліктного слідства» не можуть визнаватися переконливими, оскільки вони протирічають сутності слідчої діяльності, перевіреної на практиці [12, с.16].

Про існування конфліктного розслідування справ зазначило 87,3 % опитаних слідчих. Крім того, існування «конфліктного слідства» підтверджується насамперед тим беззаперечним фактом, що в основі вчинення злочину полягає конфлікт між правопорушником і законом, між інтересами суспільства, держави та злочинцем. Намагання органу розслідування відновити порушене злочином право починається з розкриття і розслідування злочину, в ході яких конфлікт з законом набуває форми конфлікту зі слідчим, який намагається встановити істину. Наприклад, слідчий пред'являє обвинувачення, що є передумовою для виникнення конфлікту, а сам допит обвинуваченого призводить вже до виникнення конфлікту, через незаконні дії останнього. Тобто, в даній ситуації протидія особи, яка вчинила злочин, встановленню істини і вжиття слідчим заходів відносно подолання цієї протидії та досягнення мети слідства є головною обставиною виникнення конфлікту.

Але досвід показує, що серед вчених–юристів і практиків існує помилкова думка, що конфліктне слідство – це коли обвинувачений, якого слідчий вважає винним у вчиненні злочину, не визнає себе винним, оскаржує обвинувачення, відмовляється від дачі показань або відмовляється відповідати на запитання, тому допит обвинуваченого необхідно спрямовувати на подолання опору обвинуваченого, на досягнення зізнання у вчиненні злочину. Ми вважаємо, що в даному випадку конфлікту не існує, оскільки конфлікт – це порушення правил і норм поведінки. Обвинувачений же в

значених випадках не порушує норм закону, дані права передбачені в законі, тому слідчі не повинні розцінювати це як конфлікт. Такої думки дотримується і М.С. Строгович, який зазначає, що така концепція «конфліктного слідства» несумісна з вимогами закону, що кримінальному процесу не властиве «конфліктне слідство» – однобічне, упереджене, зневажаючи правом обвинуваченого на захист і презумпцією невинуватості. На його думку, цю концепцію «конфліктного слідства» необхідно рішуче відкинути, зазначаючи, що слідча діяльність при такому її викладі губить характер всебічного, неупередженого дослідження обставин справи і перетворюється на двобій між слідчим і обвинуваченим у справах, фактичні обставини яких не встановлені: що сталося і чого не було, хто в чому винний або невинний [13, с.127]. Така концепція «конфліктного слідства» створює теоретичне обґрунтування для введення в оману протидіючої сторони (тобто обвинуваченого), для його залякування, навіювання йому думки про безнадійність ситуації і полегшення його участі у випадку зізнання і каяття [14, с.159]. Не можуть морально виправдовуватися прийоми, які ґрунтуються на введенні протидіючої сторони в оману, роздробленості сил і засобів протидіючої сторони, розпалюванні конфлікту між співучасниками злочину, попередженні про загрозу вчинення небажаних для обвинуваченого дій, впливі на моральну й емоційну сфери підслідного [15, с.13–14].

Необхідно зазначити, що надалі науковці, які критикували концепцію «конфліктного слідства», все ж таки визнали її право на існування і зазначили, що конфлікти на досудовому слідстві існують. Так, М.С. Строгович визнав, що у кримінальному процесі існують конфлікти і при цьому вони мають різний характер: наприклад, конфлікт між обвинуваченим і потерпілим, конфлікт між свідками, які дають показання з одного й того ж питання, які протирічають одне одному (очна ставка). Існують конфлікти між слідчими та особами, які зацікавлені у приховуванні істини з метою спрямувати слідство на невірний шлях (надання підроблених документів, підмова свідків до дачі неправдивих показань, укриття або знищення предметів, що можуть бути речовими доказами).

Тому вищезазначене дозволяє стверджувати, що концепція «конфліктного слідства» має право на практичне існування, оскільки це дасть можливість правильного професійного відбору і підготовки слідчих, можливість діяти згідно з законом в екстремальних умовах, у стані інтелектуальної та емоційної напруги, можливість приймати несподівані для протидіючої слідчому сторони дії та рішення, можливість наукових досліджень процесу виникнення та розв'язання конфліктів, а теорія або концепція «безконфліктного слідства» робить непотрібними ці дослідження. Ф.М. Бородкін та Н.М. Коряк вважають, що навіть «теорія безконфліктності» – як це не парадоксально – була породженням конфлікту поглядів [16, с.3].

Досить слушно зазначив В.Є. Богинський з приводу того, якщо конфлікту не існує, то чи необхідно намагатись упередити злочинця, який поривається знищити докази, активно протидіяти його спробам змови з співучасниками, підготувати слідчих, інсценувати місце події, приховуватись від слідства і суду? Чи необхідно раптово його затримувати з речовими доказами, піддавати негайному допиту, не даючи можливості вигадати неправдиві

пояснення? Чи необхідно замислюватись над тактикою допиту, застосовуючи найбільш ефективні методи пред'явлення доказів тощо? [17, с.36–38].

Але зауважимо, що не можна говорити про концепцію «конфліктного слідства» взагалі, оскільки ми не можемо стверджувати, що вона виникає при розслідуванні кожної кримінальної справи.

Отже, вивчення значущості конфлікту для правильного вирішення кримінальних справ створюють передумови для виникнення нових понять в кримінальному процесі таких як конфліктна ситуація, кримінально–процесуальний конфлікт та конфліктне слідство. Існуюча неоднозначність в їх розумінні є результатом різного вирішення питань про роль об'єктивних та суб'єктивних факторів при виникненні та розвитку конфлікту. Завдання ж дослідження цього явища полягає у прогнозуванні невідворотності конфліктів і в пошуку шляхів зниження їх негативних наслідків. Найбільш важкі конфлікти ті, що одночасно втягують максимально можливу в конкретних умовах кількість учасників. Тому, на нашу думку, **конфліктна ситуація** – це передумова виникнення кримінально–процесуального конфлікту, що характеризує можливість виникнення конфліктних відносин. **Кримінально–процесуальний конфлікт** – це зіткнення інтересів суб'єктів кримінально–процесуальної діяльності, що виявляються у перевищенні прав або у виконанні чи невиконанні наданих їм законом обов'язків, створюючи тим самим перешкоди на шляху досягнення мети кримінального процесу. **Конфліктне слідство** – це сукупність конфліктних ситуацій та кримінально–процесуальних конфліктів, що характеризують провадження по справі. Тобто, виникнення конфліктного слідства відбувається за певною схемою: конфліктні ситуації + привід → конфлікти = конфліктне слідство.

Список літератури: 1. Перебенесюк В.П. Соціальні конфлікти в Україні: потенціал, сфери розгортання, проблеми розв'язання. К., 1994. 2. Белкин Р.С. Курс советской криминалистики: В 3–х т. 3 т. М., 1979. 3. Баев О.Я. Конфликты в деятельности следователя (вопросы теории). Воронеж, 1981. 4. Кудрявцев В.Н. Юридическая конфликтология. М., 1995. 5. Уткин Э.А. Конфликтология. Теория и практика. М., 1998. 6. Арипов Т.А. Сущность и виды противодействия установлению истины в стадии предварительного следствия // Пути совершенствования деятельности следственных аппаратов ОВД. Ташкент, 1987. 7. Пантелеев И.Ф. Некоторые вопросы психологии расследования преступлений // Труды ВЮЗИ. Вып. XXIX. Теоретические и практические проблемы укрепления советского государства и социалистической законности. М., 1973. 8. Любичев С.Г. Этические основы следственной тактики: Автореф. ... канд. юрид. наук. М., 1976. 9. Коновалова В.Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя. К., 1973. 10. Драпкин Л.Я. Понятие и классификация следственных ситуаций // Следственные ситуации и раскрытие преступлений. Свердловск, 1975. 11. Котов Д.П., Шиханцов Г.Г. Психология следователя. Воронеж, 1976. 12. Кузьмичев В.С. Теория и практика следственной деятельности. К., 1997. 13. Строгович М.С. Право обвиняемого на защиту и презумпция невиновности. М., 1984. 14. Стецовский Ю.И. Если человек обвинен в преступлении. М., 1988. 15. Любичев С.Г. Этические основы следственной тактики. М., 1980. 16. Бородкин Ф.М., Коряк Н.М. Внимание: конфликт! Новосибирск, 1983. 17. Богинский В.Е. Рефлексивное управление при допросе. Х., 1983.

Надійшла до редколегії 05.07.03